

Mühazirə №12

Mövzu: Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər

Plan:

- 12.1.Xitab;
- 12.2.Xitabın quruluşca növləri;
- 12.3.Xitabın məna xüsusiyyətləri;
- 12.4.Xitabın münasibət bildirməsi;
- 12.5.Xitabın cümlədə işlənmə yeri;
- 12.6.Ara sözlər;
- 12.7.Ara sözlərin quruluşca növləri;
- 12.8.Ara sözlərin morfoloji tipləri;
- 12.9.Ara sözlərin məna növləri.

12.1.Xitab

Cümlədə heç bir suala cavab verməyən,cümlənin üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqədə olmayan,müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlər xitab adlanır.Xitab ismin adlıq halında olur və heç bir suala cavab vermir;məs.:Rüstəm! Səndən ayrılalı bir aydır ki,gecələr yuxum gəlmir.(C.C)

Müraciət ediləni bildirən söz məzmunca ikinci şəxs,formaca isə üçüncü şəxs olur.Ona görə də xitab həmişə ikinci şəxsin adı ilə ifadə olunur və ya ikinci şəxsin adının yerini tutur.Məsələn:Uçan quşlar,uçan quşlar! Dayanın bir an!(Ə.Z);Təbriz! Dərya kimi dalğalan,çağla.(S.R)

12.2.Xitabların quruluşca növləri

Quruluşca xitablar sadə və mürəkkəb olur.Bunlara müxtəsər (sadə) və genişlənmiş (mürəkkəb) xitablar da deyilir.

Bir sözdən ibarət xitablar sadə xitablar adlanır;məs.:Dostlar,bayramınız mübarək olsun! (O.S);İlyas,sən danışacaqsanmı? (M.S.O)

Mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur.;məs.:Gözlərin dolmasın,ey nazlı pəri.(S.V);Təslim ol,dəli Kür! (S.V)

Mürəkkəb xitablar bəzən aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilir; məs.: Gümüş belli yelmar kimi;Şütüyərək qaçan Araz! (R.R);Ey böyük günlərin böyük ustadı! Bayram nişanıdır döşündə çiçək!(S.V)

Sadə xitablar əsasən isimlərlə ifadə olunur.

Xitablar şəxs əvəzlilikləri (II şəxs) ilə də ifadə olunur.Şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xitablar özlərindən sonra aydınlaşdırıcı sözlər tələb edir;məs.:Siz,ey Avropanın cahangirləri;Tarixin məhvəri dönəndən bəri;Quldur paltarına büründünüz siz! (S.V)

12.3.Xitabların mənə xüsusiyyətləri

Xitab müxtəlif əşya və varlıqların adlarını bildirə bilər.Bu cəhətdən xitabların ölç növünü göstərmək olar:

1.İnsan adı bildirənlər;2.Başqa canlıların adlarını bildirənlər;3.Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənlər.

1.İnsan adı bildirənlər:bu,xitabların əsas ifadə formasıdır.Bu xitablar özləri də müxtəlif olur:

a) insanın xüsusi adını bildirən:Mən,Gülsabah,səninlə bir də danışmaq istəyirəm (C.C);Getmə,Qüdrət,ayaq altına tökülən cənazələr,başlar,kəllələr bizi yürüsdən qaytara bilməz.(C.C)

b) şəxsin qohumluğa görə adını bildirənlər:Ay ata,belə iş yaramaz (C.C); Qızım,qüssə çəkmə! (C.C);Ana!Qurban olum,sənə.(S.V)

c) cinsinə görə əlamətlərini bildirənlər:Sən hələ uşaqsan,qız!(C.C);A kişi,nədən qorxuram? (C.C)

ç) ictimai mübasibət bildirənlər:Bağışla,oxucum...(S.V);Yavaş,səs salmayın, yoldaşlar (S.V);Vətəndaş,siz nə edirsiniz,nə deyirsiniz? (C.C)

2.Başqa canlıların adlarını bildirənlər:Harda var düşməni axtaraq,atım.(S.V);Yaşıl çəmən bayraq edər,laləni;Ötərsiniz onda şən-şən,durnalar! (S.R)

3.Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənlər:Biz sənin arxanıq,dostunuq,ey Kür!(S.V);Ey könül,Kür ilə söhbəti qurtar.(S.V);Qoca Roma! Günəş doğru göylərinə gecə yarı.(S.V);Mənim romantikam!Sən də qanadlan!(S.V)

12.4.Xitabların münasibət bildirməsi

Xitab həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizləmə, məsləhət vermə, yalvarma, qarşısındakına kin bəsləmə, hirsələnmə, əmr etmə və s. əlavə mənələrdən ibarətdir. Xitab vasitəsilə müraciət edilənin xüsusiyyətləri də müəyyənləşə bilər. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir:

a) xitab üçün seçilən sözlər vasitəsilə: Get, xain! Mən sənə qızın deyiləm! (C.C); Sağ ol, əzizim (C.C)

b) şəkilçilər və köməkçi sözlər vasitəsilə: Aydın ciyim! Mən eşitdim ki, siz gəlmişsiniz (C.C); Gültəkin can, vallah yalan deyirdim (C.C)

c) xitabın əlavəsi vasitəsilə: Səriyyə, gözəl bacım, məgər sənə öldürüblər? (C.C); Elxan, böyük insan dostu, mən həmişə sənənləyəm! (C.C)

ç) xitabın təyinləri vasitəsilə: Gözəl vətən! Mənan dərin. (S.V); Gözəl dost, dinləsin qoy mənə aləm! (S.V)

12.5. Xitabın cümlədə işlənmə yeri

Xitablar cümlə üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqə saxlamadığına görə onların cümlədə möhkəm yeri olmur. Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında işləyə bilər:

a) cümlənin əvvəlində: Bülbül! Səhər-səhər qonaq budağa. (S.V); Təbriz! Dərya kimi dalğalan, çağla. (S.R)

b) cümlənin ortasında: Qızarmış, sevgilim, al yanaqların (S.V); Durulmuş, şairim, bulanmış sular... (S.V)

c) cümlənin sonunda: -Kimsən, haralısan? Danış, ay çoban! (S.V); Qıvrım tellərini sana, bənövşə! (S.V)

Xitab diqqəti cəlb etmək, çağırış məqsədi ilə işlədilsə, əsas hallarda cümlənin əvvəlində gəlir.

12.6. Ara sözlər

Cümlədə heç bir suala cavab verməyən, cümlənin üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqədə olmayan, danışan və yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən söz və söz birləşməsinə ara sözlər deyilir. Məsələn: Doğrudan da, hava işıqlanır.. (M.H); Təəssüf ki, yolu bizə göstərən yoxdur. (M.İ)

Ara sözlər formalaşma və inkişafı cəhətdən müxtəlifdir. Bəzi sözlər nitq hissələri və özlərinin ilkin mənələrindən ayrılmaqla ancaq ara söz kimi işlənir. Belə sözlər cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir, əsas nitq hissələrindən tamamilə uzaqlaşmışdır; məs.: beləliklə, nəhayət, əlbəttə, təəssüf, heyf, yəqin, bəlkə, güman (ki), guya, həqiqətən, sanki və s.

Ara sözlərin ikinci hissəsi müxtəlif nitq hissələri ilə əlaqə saxlayır. Cümlədə həm ara söz, həm də cümlə üzvləri rolunda çıxış edə bilər; məs.: görünür, demək, deməli, doğrudur, şübhəsiz, deyəsən, deyirlər, mənə görə, sənə görə, məlumdur və s.

Ara sözlərin bəziləri bağlayıcıdır, bəziləri isə həm bağlayıcıdır, həm də bağlayıcılarla işlənir. Məsələn: mənə, adətən, doğrusu, düzü, deyəsən, əksinə, nəhayət, əvvəla, birincisi, məsələn və s. kimi ara sözlər bağlayıcıdır işlənir. Əksər ara sözlər isə həm bağlayıcıdır, həm də bağlayıcı ilə işlənir. Bunlara aid əlbəttə (ki), doğrudan (da), yəqin (ki), şübhəsiz (ki), görünür (ki), demək (ki) və s. misalları göstərmək olar.

12.7. Ara sözlərin quruluşca növləri

Ara sözlər bir sözdən ibarət olduğu kimi, bir neçə sözdən – söz birləşmələrindən də ibarət olur; bununla əlaqədar olaraq, onları iki yerə bölmək olar:

1. sadə ara sözlər; 2. mürəkkəb ara sözlər.

Sadə ara sözlər bir sözdən ibarət olur; məs.: Nəhayət, Nina dilləndi. (Ə.Ə); Doğrudur, Rey bizimki deyil. (M.S.O)

Mürəkkəb ara sözlər isə bir neçə sözdən ibarət olur; məs.: Ürəyimdə, necə deyər, bir nisgilim var. (S.V); Atalar demişkən, acıqlı mərddir. (S.V)

12.8. Ara sözlərin morfoloji tipləri

Morfoloji tiplərinə görə ara sözləri iki hissəyə ayırmaq olur: ismi ara sözlər; feili ara sözlər.

1. İsmi ara sözlər isim, sifət, say, əvəzlik, zərflə əlaqədar olur.

İsimlə əlaqədar olanlar: təəssüf, nöqtəyi-nəzərdən, adətə görə, xoşbəxtlikdən və s.

Sifətlə əlaqədar olanlar: aydındır (ki), düzü, doğrudur, təbii ki, məlumdur ki və s.

Sayla əlaqədar olanlar: birinci, ikinci, üçüncü, birincisi, ikincisi və s.

Əvəzliklə əlaqədar olanlar: mənə, sənə, bizcə, sizcə, mənə görə, sənə görə və s.

Zərflə əlaqədar olanlar: hərfən, qəlbən, əksinə və s.

2. Feili ara sözlərin əksəriyyəti feilin şəxsi formalarında olur və ayrı-ayrı şəxslərə görə dəyişir. Lakin bu halda həmin sözlərin əsil leksik mənalara itdiyinə görə onlar ancaq ara sözlər adlanırlar.

I şəxsin tək və cəminə uyğun gələn ara sözlər: deyirəm ki, deyək ki, tutaq ki və s.

II şəxsin tək və cəminə uyğun gələnələr: görürsən ki, inan, inanın və s.

III şəxsın tək və cəminə uyğun gələnələr:deyir,deyirlər və s.

Feili ara sözlər feilin xəbər (deyirəm,deyirlər),əmr (deyək ki,tutaq ki),vacib (deməli) uyğun gələ bilər.Ara sözlər feilin həm məlum (görürəm ki),həm də məchul növündə (görünür) ola bilər.

3.Söz birləşməsi şəklində olan ara sözlər aşağıdakı şəkildədir:

Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşanlar:qəribə işdir,aydın məsələdir,bir tərəfdən,digər tərəfdən,hər şeydən əvvəl və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşanlar:bunun qarşısında və s.

Birinci tərəfi ilə qoşmasını qəbul edən,ikinci tərəfi isə ya şəkilçii,ya da hal şəkilçili olanlar:bununla bərabər,bununla yanaşı,bununla birlikdə və s.

Feili bağlama formasında olanlar:yeri gəlmişkən,sadəcə olaraq və s.

Feili sifət tərkibi formasında olub qoşmalarla işlənənlər:həmişə olduğu kimi,yuxarıda qeyd edildiyi kimi və s.

Baş cümlə formasında olanlar:yeri gəlmişkən deyək ki,sizə deyim,misal üçün deyim ki,təxminən deyək ki və s.

Budaq cümlə formasında olanlar:qısa deyilərsə,qısa desək,yumşaq deyilsə,öz aramızda desək və s.

12.9.Ara sözlərin məna növləri

Ara sözlərin aşağıdakı məna növləri var:

1.Fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlər:əlbəttə,şübhəsiz,heç şübhəsiz,həqiqətən,doğrudan,doğrudan-doğruya,yəqin,bəlkə,ehtimal,ola bilər,deyəsən, görünür,doğrudur,aydındır,güman,guya,təbii,gərək,mübahisəsiz və s.

2.Danışanın ifadə olunan fikrə hissi münasibətini bildirən ara sözlər: xoşbəxtlikdən,bədbəxtlikdən,təəssüf,qəribədir,qəribə işdir,heyif,təəccüblüdür və s.

3.Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər:məncə,səncə,mənə görə,fikrə görə, məlumdur,deyildiyinə görə və s.

4.Fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər:bir sözlə,başqa sözlə.açıqı,sadəcə olaraq,necə deyərlər,əslində və s.

5.Danışığın ekspressiv xüsusiyyətini göstərən ara sözlər:öz aramızdır ,zarafatsız, qəlbən və s.

6.Nitqin hissələri arasındakı münasibəti (əlaqəni) göstərən ara sözlər:yeri gəlmişkən,məsələn,nəhayət,bir daha,bununla yanaşı,xülasə,əvvələn,beləliklə,misal üçün,hər şeydən əvvəl və s.

7.Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlədilən ara sözlər: görürsünüzmü, bilsən,bilirsənmi,təsəvvür et,tutalım,tutaq ki və s.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010